

ISMERTETÉSEK

Ruzsiczky Éva: Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában (Kazinczy tájszóhasználata alapján)

Bp. 1963. Akadémiai Kiadó

Ruzsiczky Éva e munkájában elsősorban Kazinczy tájszóhasználatát vizsgálja, mégis — amint a könyv főcíme mutatja — szélesebb síkra is kivetíti tapasztalatait, és Kazinczy nyelvére tett megjegyzéseit a nyelvújítás egész korának nyelvére is vonatkoztatja.

A bevezető fejezetben tisztáz bizonyos terminológiai kérdéseket. Kifejti, hogy ő maga milyen értelemben használja az „irodalmi nyelv” kifejezést, mert e téren elég nagy a zűrzavar, következetlenség. Szerzőnk „az irodalmi nyelv terminussal a nyelvjárások nyelvváltozata fölötti egységes, eszményi, illetőleg normatív nyelvtípusnak írott változatát” jelöli (vö. i. m. 10), s megkülönbözteti tőle a szépirodalom, illetőleg a szélesebb körű írásbeliség tényleges nyelvhasználatát. Ennek elnevezése „az irodalom nyelve”; a „köznyelv” viszont az említett eszményi nyelvtípus beszélt változatát jelenti nála, a ténylegesen használt nyelvet pedig „beszélt nyelv”-nek, „élőbeszéd”-nek nevezi. Ugyancsak a bevezetésben tanulmányának tárgyát, a maga elé tűzött feladatot is körvonalazza.

A könyv törzsrésze három nagy egységre tagolódik. A könyvszerző az első ilyen nagyobb egységben (a könyv II. fejezetében) Kazinczynak a nyelvi ideálról és a tájszók irodalmi felhasználhatóságáról vallott elvi felfogását vizsgálja meg. Meggyőzően bizonyítja, hogy Kazinczy elméleti nézeteivel mindig valamilyen gyakorlati célt szolgált, s éppen azt tekinti legfontosabb feladatának a tanulmányíró, hogy kiderítse: mi volt az író közvetlen stílusbeli, illetőleg nyelvi célja a tájszóhasználat egy-egy elvi problémájának boncolgatásával. Bemutatja — jórészt szó szerinti idézetekkel —, hogy már Kazinczy is az érthetőséget, a szemléletességet, a tömörséget, a legmegfelelőbb szó kiválasztását tekintette a jó stílus általános szabályának, és súlyos hibának bélyegezte a szótévesztést, a képzavart, a fölösleges, henye szavak használatát, a monoton szóismétlést, a hasonló hangzású szavak halmozását, a „fél-réfnyi-hosszaságú” képzett szavakat, az új szók túlságos gyakori használatát. Rövidesen utal Ruzsiczky Éva Kazinczy elődeire, illetőleg forrásaira is, bár ezek felderítését — amint már a bevezetésben is hangsúlyozza — nem tekinti elsődleges feladatának. Megtudjuk tőle, hogy Kazinczy lényeges különbséget kívánt az irodalom „fentebb” stílusa és a mindennapi beszéd között; bár ha a tárgy, a műfaj kívánta meg az utóbbinak az irodalom nyelvében való használatát; nem ellenezte, hanem még meg is dicsérte érte író társait. A stílus sokszínűségének egyik fő követelménye már nála is a szerepeltetett személyek műveltségi fokának, társadalmi hovatartozásának a nyelvhasználat által való érzékeltetése.

Érdekes ugyanakkor elgondolkodnunk azon, hogy miért nem emel szót Kazinczy az egységes nyelvváltozatért, sőt ellenkezőleg, tiltakozik egyik vagy másik nyelvjárásnak a másik fölé emelése ellen: „mert — mint maga írja — most még nem jutott el nyelvünk azon pontjára, hogy az egyik vagy másik felet kelljen az uralkodó székre felültetni, 's mind a' két felekezetnek vannak darabosságai, mellyeknek le kell tördelőzni, korholódni” (i. m. 50).

De nem akarta megfosztani az irodalmi nyelvváltozatot a nyelvjárások értartalékaitól, sőt elvárta az irodalom művelőitől, hogy — megfelelő mértéket tartva — gazdagítsák a különböző vidékek kifejezőeszközeivel az irodalom kifejezőkészletét. Maga is följegyezte az újonnan megismert tájszókat. Mind a valódi, mind a jelentés szerinti tájszókat alkalmasnak tartotta a szókészlet gyarapítására, csak az alak szerinti tájszókat tekintette kerürendő provinciálisnak. Az országosan elterjedt hangalaki változatokat, az úgynevezett variánsokat azonban nem sorolta ezek közé. Felismerte a tájszók hangulati értékét, amelyet olykor tisztán alak, máskor jelentésbeli sajátágaiknak tulajdonított, néha mind a kettőnek.

A könyv második nagy egysége (a III. fejezet), a példatár, Kazinczy tájszónak tekintendő szavait veszi számba művenként, ábécé sorrendben. De csupán a valódi, illetőleg a jelentés és alak szerinti tájszónákat vizsgálja — nem elkülönítve —, a nyelvújrási ejtészváltozatokkal nem foglalkozik. Egyik legfontosabb feladatának éppen annak tisztázását tekintti Ruzsiczky Éva, mi tartozik az előbbi két csoportba. A „tájszóvá minősítés”-t a MTSz., a SzamSz., az OrmSz., a SzegSz., valamint a készülő UMTsz. gyűjtése és a MNyAtl. adatai alapján végzi el. Természetesen csak helyeselni lehet, hogy tájszónak tekintti azokat a ma már a köz- vagy irodalmi nyelvbe tartozó szavakat is, amelyeket a NyÚSz. vagy Tolnai Vilmos nyelvújításról írott művében tájszónak jelez, esetleg maga Kazinczy említi valamely vidék sajátos szavaként.

Azon azonban vitakozhatnánk, nem volna-e célravezetőbb és áttekinthetőbb az említett két csoportba tartozó szavakat külön-külön bemutatni.

Érdekes feladatra vállalkozik a fejezet második részében: megpróbálja Kazinczy tájszóként számba vett szavainak XVIII., XIX. századi értékszintjét megállapítani. Itt még egyszer felsorolja Kazinczy tájszavait — 239 címszóban — most már nem művenként, hanem együtt, ábécé sorrendben. Az egyes címszókban belül Kazinczy adatainak bemutatása után megnevezi a szó első előfordulását, azután felsorolja az egykorú szótárak, majd a nyelvújások adatait, s végül közli a Nagyszótárnak a szóra vonatkozó irodalmi adatait is, a címszó végén pedig levonja a szavak értékszintjére vonatkozó végkövetkeztetését. Ilyen felsorolásban nem hibáztathatjuk, hogy a szerző a származékokat, az igék igeikötős változatait együtt említi az alapszóval, annál is inkább, mert a szómutató a tájékozódást könnyűvé teszi. A címben felsorolt szóalakoknál azonban a zárójelek használata nem következetes, olykor az alakváltozat (*szugoly, zugoly*), máskor ugyanazon szó szinonim képzős párja (*találás, találékony*) vagy éppen a szinonim szó (*vánkos, párna*) kerül a zárójelbe.

A harmadik részben (IV. fejezet) az elvi következtetéseket összegezi és Kazinczy egész korának nyelvére vonatkoztatja a szerző. A tájszóként számba vett szavakat itt kategorizálja. A fejezet nagyon tanulságos, csak az a kár, hogy az egyes csoportok elnevezése terjedelmes, olykor nehézkes, s az alapos vizsgálódás ellenére is sok megállapításaiban a bizonytalanság, a „talán”.

A könyv végén levő szó- és névmutató könnyűvé teszi a tájékozódást ebben a gazdag nyelvi anyagot bemutató munkában.

VELCSOV MÁRTONNÉ

Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között

Bp. 1963. Akadémiai Kiadó

A magyar irodalmi nyelv múltjának, kialakulásának vizsgálata olyan területe a nyelvtudománynak — de az irodalomtudománynak is —, amelyen jóval több tennivalót, mint eredményt mondhatunk a magunkénak. Magának az irodalmi nyelv fogalmának meghatározásában sem régen jutottak egységesnek mondható álláspontra a terület kutatói. Az egységes irodalmi nyelv kialakulásának kérdéseivel foglalkozik Molnár József könyve: az egységesülés legkönnyebben megragadható kérdéseivel, a helyesírásban, ill. a hangtanban bekövetkező változásokkal. — Az irodalmi nyelvnek e vonatkozású egységesülését a könyvnyomtatás meggyorsítja. A könyv szerzője azt a fáradságos célt tűzte maga elé, hogy az egységesülés mértékét különböző írók és nyomdák gyakorlatában pontosan, megbízhatóan megragadja.

A vizsgált időszak az évek száma szerint nem nagy, de az ebben a szakaszban jelent művek száma, a helyesírásnak bennük mutatkozó változatossága kibővíti, meghosszabbítja az időt. Másrészt jelentősége miatt érdemel figyelmet ez a korszak: a könyvnyomtatás elterjedése, egy — bár még laza, a szerzők igényét, szokásait figyelembe vevő — nyelvi-helyesírási norma kialakulása indokolja a nagyon részletes vizsgálatot.

A kutatás módszeréről részletes felvilágosítást ad a szerző könyve 8—12. lapján. Egy-egy mű hangtani jelenségeit, és ahol mód nyílt rá, egyes íróknak különböző műveikből kimutatható nyelvi-helyesírási rendszerét vizsgálja. — Meg kell jegyeznünk, hogy az egyes művek, vagy akár nyomdák helyesírására vonatkozó megállapítások meggyőzőbbek, mint az egyes írók helyesírására vonatkozóak — az utóbbiaknál oly sok mellékkörülménnyel kell számolnunk, hogy az eredményeket csak elég nagy hibaszázalék föltételezésével fogadhatjuk el.

Molnár József könyve három nagy fejezetre tagolódik. Az első, a terjedelmében is legjelentősebb részben a szerző 33 író számos művének helyesírási sajátosságait vizsgálja. A legtöbb

teret Sylvesternek, Pesti Gábornak és Heltai Gáspárnak szenteli. — Sylvester János négy művének (Rudimenta Grammatices..., Puerilium colloquiorum formulae..., Grammatica Hungarolatina és Új Testamentum) összesen hét kiadása állott rendelkezésére, és nyújtott elegendő anyagot Sylvester helyesírási gyakorlatának megállapításához. Már rögtön az első szerző írásgyakorlatának megvizsgálása során fény derül a nyomda, a nyomdász fontos szerepére: tőle függ, hogy a műből megismerhetjük-e az író helyesírását. „Az Új Testamentum híven tükrözi Sylvester nyelvét. Abádi Benedek pontos nyomtató volt. Sylvester kéziratába nem avatkozott bele, nem változtatta meg a szöveget. Ez abból is kitűnik, ha az Új Testamentumot összevetjük Abádi utószavával.” (22. l.)

Pesti Gábor művei közül Molnár József kutatásai során különösen a Nomenclaturának vette hasznát; öt kiadás állott rendelkezésére. Valamennyit Bécsben, s négyet ugyanabban a nyomdában (Singreniusnál) nyomtak — mind az öt kiadás Pesti nyelvallapotát, helyesebben talán: helyesírását mutatja.

Heltai Gáspár helyesírásának tárgyalásakor némi eltérést tapasztalunk a könyvnek a szerző által megszabott rendjétől: Heltait, az írók nem választja el Heltaitól, a nyomdásztól. Így indokolja eljárását: „Helyesebb lenne a Heltaitól nyomtatott, de nem tőle írt műveket külön és nem Heltai szerzőségét jelölő fejezetben tárgyalni, mert ez bizonyos félreértésre adhat alkalmat. Gyakorlatilag azonban ezeknek a műveknek a nyelve nem az írójukra, hanem Heltaira jellemző.” (104. l.)

A tárgyalat 28. mű, ill. kiadás alapján elénk rajzolódik Heltai helyesírása a maga fejlődésében. A különböző művek gondos, alapos vizsgálata arra a megnyugtató eredményre vezeti a szerzőt, hogy Heltai valamennyi nyomtatványában egy nyelvjárást, a mezősi nyelvjárást használja.

Heltainak, a nyomdásznak a helyesírás egységesítésében betöltött szerepére már itt utalás történik. Heltainak a Verbőczy István Decretumához fűzött előszavából idéz a szerző, majd így folytatja: „Heltainak ez a nyilatkozata a helyesírástörténet szempontjából nagyon fontos. Arra enged következtetni, hogy legalábbis Heltai környezetében, illetőleg Kolozsvárt ez volt a szokásos helyesírás, tehát Heltai rendszere bizonyos fokig normatív rendszer volt. Ehhez hasonló nyilatkozatot tesz Heltai más helyen is.” (115. l.)

A többi 30, itt név szerint nem említhető író munkáit is gondosan, a legkisebb lényeges szempontot sem elhanyagolva vizsgálja a szerző a rendelkezésére álló anyag arányában.

A könyv második nagy fejezetét egyes nyomdák helyesírási gyakorlatának vizsgálata alkotja. A krakkói, bécsi, újszigeti, kolozsvári, debreceni nyomda, a Hoffhalterek magyarországi nyomdája, Huszár Pál és Bornemisza Péter vándornomdájának hangjelölési szokásait áttekinthető, részletes táblázatok mutatják, amelyek a hangok betűjelen kívül az egyes művek megjelölését (az RMK. kötetszámot), a kiadás évét és a nyomdász nevét is tartalmazták.

A harmadik fejezet az elvi következtetéseket tartalmazza. Tárgyalja a könyvnyomtatásnak az irodalmi nyelv kialakulására gyakorolt hatását, a nyomdászok és korrektorok szerepét. Megállapítja, hogy egyes írók nyelvallapotára nézve a legmegbízhatóbb adatokat a külföldön nyomtatott művek szolgáltatják. A Magyarországon nyomtató, de idegen anyanyelvű nyomdász is hiteles forrás (Hoffhalter Rafael; önálló működése idején Hoffgreff György). Ha a szerző maga nyomtat, vagy ellenőrzi a munkát, és korrektorként részt vesz benne, szintén nem a nyomda, hanem a szerző helyesírása érvényesül (Sylvester Új Testamentuma, Heltai művei, Huszár Gál prédikációi és énekei stb.).

A magyarországi nyomdákra a helyesírás megváltoztatása, ill. saját helyesírási gyakorlat jellemző. Török Mihály, Komlós András (debreceni nyomda) beavatkoznak a szerző helyesírásába, a művek hangjelölését, hangtanát saját helyesírásukhoz, nyelvjárásukhoz próbálják közelíteni. Mások — mint Heltai és Bornemisza — teljesen átírják saját nyelvjárásukra a hozzájuk nyomtatásra adott műveket.

A gyűjtött anyagnak csak részleges bemutatása ellenére is jelentős terjedelmű munka végső tanulságait a szerző a következőkben foglalja össze:

1. „A nyomtatványok helyesírása — bizonyos esetek kivételével — inkább a nyomdára jellemző, mint a szerzőre. Megállapítható, hogy az egységesülés a helyesírásban előbb jelentkezik, mint a hangtanban.”

2. „A könyvnyomtatás szempontjából a nyelvi egységesülésnek központja a XVI. sz. harmadik negyedében — a vizsgált időszakban — Kolozsvár: Heltai nyomdája.”

A könyv szép eredményeinek ismertetése után még néhány megjegyzést szeretnék tenni. 1. A szerző műszóhasználata: *nyelvallapot* nem szerencsés, hiszen csak a hangtani sajátosságokat, hangállományt és annak jelölési kérdéseit vizsgálja. Ebből a szóhasználatból adódik, hogy ott is a nyelvallapot megváltoztatásáról, a nyelv feltűnő eltéréséről beszél, ahol — a bemu-

ratott szöveg tanúsága szerint — pusztán helyesírási eltérésről van szó (Lévai Névtelen, 275—76.). — 2. A megvizsgált szövegek hangalakját a mai köznyelvvél (~ irodalmi nyelvvél) veti össze. Ez föltétlenül szükséges, de néhol téves következtetésre, vagy legalábbis pontatlan megállapításokra vezet. Pl. „az *l* hang kiesése rákövetkező mássalhangzó előtt” cím alatt szerepel a *bodogh* és származékai Sylvesternél. Az EtSz., a SzófSz. és a NySz. tanúsága szerint az *-l* nélküli alak az eredeti, s hosszú ideig egyetlen alakváltozat, az *-l* csak később, analógia hatására bekerülő inetimológikus hang. Sylvesternél sokkal inkább az eredeti alak használatáról, mintsem hangzókiesésről lehet beszélni. Ugyancsak történetietlen *dn > nn* hasonulásról beszélni a *fekenni*, *nywgonni*, *alonnod* példa esetében (uo., 41. l.). — Bizonyára véletlen elírás a 245. lapon Hoffhalter Rafael neve Hoffhalter Rudolfé helyett, hiszen néhány sorral odébb már Hoffhalter Rudolf szerepel.

A rendkívül sok anyagot nagy rendszerességgel felölelő munkáról végül elmondhatjuk, hogy elvi eredményein túl nagy segítséget nyújt az irodalmi nyelv kialakulása, a helyesírás története iránt érdeklődőknek pontos forrásjegyzékével, gazdag, részletes tábláival és mutatójával is.

PÁLFALVI ETELKA